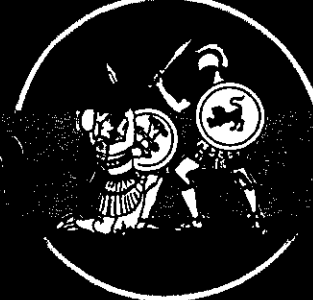

מודיעין וביטחון פנים במסופוטמיה באלף השני לפני הספירה

יירוט תשדורות, הפעלת סוכנים ומרגלים, חקירת שבויים, שיגור תצפיות לאזורי גבול, הפעלת מודיעין מסכל, סיווג מסמכים, לוחמה פסיכולוגית – את כל אלה אנו מוצאים כבר לפני 4,000 שנים בממלכות הקדומות של מסופוטמיה

רפאל קיטרון

מבוא

ההזדקקות למודיעין ולביטחון פנים וההישענות עליהם ימיהן כמעט כימי האדם.¹ סביר להניח שהאדם הקדמון אסף מידע מוקדם על שטחי ציד ועל אורחות החיים של בעלי החיים שאותם צד, ואנו יודעים שהוא נקט אמצעי אבטחה שונים מפני חיות טרף ומפני שבטים יריבים.

משקמו הממלכות הראשונות, נהגו שליטיהן לאסוף מידע על אויביהם מבחוץ ועל נתיניהם מבפנים כדי למנוע התקפות פתע ומעשי חתרנות או כדי ליזום התקפות כאלה. רוז מרי שלדון כותבת כי לצורך זה ניסו השליטים הקדומים לשתול מרגלים בכל הצמתים המרכזיים של אויביהם: השיירות הדיפלומטיות,

הצבא, המשטרה, הדואר והשירותים החשאיים.² אין איפוא להתפלא על שכבר

לעיתים כורתים השליטים בריתות, לעיתים מפירים אותן ויוצאים למלחמות, קושרים זה נגד זה, מתגוננים זה מפני זה וכו'. קרקע "שייקספירית" כזאת רוחשת כמובן פעילות מודיעינית ענפה

בטקסטים הקדומים ביותר ישנה התייחסויות לנושאים דוגמת ריגול, ביטחון פנים, תקשורת חשאית ויירוטה וכו'. כך במסופוטמיה וכך גם במצרים, ביוון וברומא. למותר לציין שגם התנ"ך מייחד מקום נכבד לעלילות מרגלים.³

באלף השני לפני הספירה כבר קיימות יישויות מדיניות רבות ברחבי מסופוטמיה (או סורור-מסופוטמיה כפי שיש הקוראים לאיזור) – רובן ככולן נאבקות על מקומן ולעיתים גם על עצם קיומן, ולכן גם נזקקות למודיעין ולאמצעי ביטחון פנים. המאמר שלהלן מתבסס בעיקר על איגרות מארי⁴ ותל-ליילן⁵ ועל עבודותיהם של ששון⁶ ושל שלדון.⁷

מודיעין וביטחון פנים – היבטים כלליים

כבר סמוך לשנת 500 לפני הספירה סיכם החכם הסיני סון טסו את תפקיד המודיעין ואת חשיבותו במילים הבאות: "אלה שמכירים את האויב כפי שמכירים את עצמם, לעולם לא יסבלו ממפלה... הדבר הנותן לשליט החכם ולמצביא הטוב את היכולת להכות ולנצח ולהשיג דברים שהם למעלה מהשגת פשוטי האדם הוא ראיית הנולד".⁸

דוקטורנט ללימודי ארץ-ישראל

20 שנה – תקופה שעליה למדים מחילופי איגרות בין הדמויות דלעיל לבין עצמן וכן עם מלכים אחרים. חליפת האיגרות מלמדת כי ישמח-אדד היה שליט חלש, שנזקק להדרכת אביו. לאחר מות האב, שמש-אדד, הצליח זמרלם, בנו של יחדנלם, לשוב למארי (שממנה נמלט לאחר רצח אביו) ולעלות על כס השלטון – כנראה בסיוע בעלי-ברית, ובהם גם חמורבי מבבל. בימי מלכותו הגיעה מארי לשיאה הן מבחינה תרבותית והן מבחינה כלכלית והייתה אחד הגורמים המדיניים העיקריים במסופוטמיה.

כדי לקיים את שליטתו העמיד זמרלם נציבים בארצות הכבושות ובמדינות החסות ושלח סוכנים ושליחים לחצרות הממלכות העצמאיות (וכך גם פרס רשת מודיעין וריגול, שבה אעסוק בהמשך). במשך שנים רבות היו זמרלם וחמורבי בעלי ברית קרובים, אולם במסגרת הגשמת שאיפותיו האימפריאליות כבש חמורבי בסופו של דבר גם את מארי בשנת 1760 לפנה"ס. כשמרדה העיר לאחר כשנתיים, הרס חמורבי את ביצורה, ומאז היא לא חזרה לגדולתה.

דמות מרכזית נוספת באירועים אלה היא שמש-אדד, ששינה לזמן קצר את הנוף המדיני והכלכלי של צפון מסופוטמיה שעליה השתלט – כולל על אשור – בפרץ מדהים של הצלחות. הוא סילק את השושלות המקומיות ובמקומן הציב את בניו כשליטים. הוא עצמו ייסד באיזור החבור בירה חדשה – שבת-אנליל (מושביו של האל אנליל). בהמשך יצר קשרי חיתון עם שליטי ערים רחוקות, גבה מיסים ממלכים נתינים, מיסד קשרי מסחר בכל מסופוטמיה ועם אנטוליה וקבע היררכיית שליטה, שהוא עמד בראשה. שום שליט לא מסוגל היה לקרוא תיגר על שמש-אדד במשך 31 שנות שלטונו (1782-1813 לפנה"ס). אולם עם מותו התחוללה מפולת מהירה: ארבע שנים לאחר מותו היכתה ברית מלכים (שבה השתתף גם צבא זמרלם ממארי) את צבאות אשור, ובכך

מסופוטמיה בראשית האלף השני לפני הספירה¹⁵

מאמר זה עוסק בתקופת השושלות האמוריות, שהמנהיגים הבולטים ביותר בהן היו שמש-אדד א', מלך אשור, וחמורבי מלך בבל. לאחר נפילת ממלכת אור (סביב 2000 לפנה"ס) עלו מספר ממלכות חזקות בשטחי סוריה ועיראק של ימינו. מאלה הידועה ביותר בסוריה הייתה מארי, שהפכה למרכז חשוב כבר באלף השלישי לפנה"ס ושלתה על עמקי הפרת המרכזי והחבור. מייסד השושלת האמורית בעיר זו היה יגדלם. בנו, יחדנלם, הרחיב את גבולות הממלכה, עד שנרצח כתוצאה מקשר של אנשי חצרו, כנראה בתיאום עם שמש-אדד מאשור. זה האחרון ניצל את המצב כדי לכבוש את מארי, ולאחר הכיבוש הפקיד עליה את בנו הצעיר ישמח-אדד כמשנה למלך. (לאחר מות האב היה ישמח-אדד כפוף לאחיו הבכור, אשם-דגן). שלטון האשורים במארי נמשך כ-

ברוח דומה כתב החוקר בן ימינו יהושפט הרכבי: "ברמה המדינית הציפייה מן המודיעין היא שיאפשר להבין את המציאות ואת העתיד. חדות הבחנתו מתבטאת ברגישותו למגמות בשלב הטרומי שלהן, המתבטאת ביכולתו להצביע על התפתחות מגמות שליליות, מדיניות ואסטרטגיות, לפני שאירעו, או על בעיות וקשיים שעלולים להיווצר... המודיעין מדווח על היריב ולא על ההיסטוריה".⁹

ובמילותיו של גרולימטוס: המודיעין חיוני לכל ממשלה לצורך קביעת הכיוון הפוליטי והצבאי שלה, וזאת באמצעות איסוף מידע על התנועות הפוליטיות, הצבאיות והכלכליות של אויבים ושל בעלי ברית, בין אם אמיתיים ובין אם פוטנציאליים, ובהתייחס להתארגנויות פנימיות המסוכנות למדינה.¹⁰ ברמה של הביטחון הלאומי מצפים איפוא מהמודיעין שימלא שני תפקידים מרכזיים: מניעת הפתעה ומתן אפשרות למקבלי ההחלטות ולמבצעים לשמור על יוזמה מתמדת שתפתיע את הצד השני.¹¹ כך הם פני הדברים כיום, וכך הם היו מאז ומתמיד.

פנים רבות לו למודיעין. מבחינה תפקודית מקובל להבחין בין שלושה סוגי מודיעין:

1. מודיעין "חיובי", העוסק באיסוף אינפורמציה ובמיצויה.
2. מודיעין "שלילי" – נגדי או מסכל – המקיף את כלל הפעולות והאמצעים למניעת מודיעין ממדינה זרה או לסיכול פעולות עוינות אחרות מבית.
3. מודיעין מבצעי, העוסק בלחימה חשאית, כולל הסתה, חבלה ולוחמה פסיכולוגית.¹²

ישנן אפשרויות מיון נוספות – למשל למודיעין מדיני, אסטרטגי וביטחוני¹³ – ואף שיש להן אולי רלוונטיות מסוימת למודיעין של ימי קדם, עלינו בראש ובראשונה לנסות לראות את הדברים כפי שראו אותם הקדמונים.¹⁴

תמה ההגמוניה האשורית ונפתחה תקופה חדשה, שבה לא היה אף אחד ממלכי המדינות הגדולות ריבון על שכניו, עד שהתעצם ביניהם חמורבי, מלך בבל, שהצליח להשתלט על כל מסופוטמיה ולייסד את ממלכת בבל הגדולה.

התמונה המצטיירת היא איפוא של תקופה ושל איזור תוססים ומלאי פעילות עם דמויות דומיננטיות ליד הגאי השלטון. לעיתים כורתים השליטים בריתות, לעיתים מפירים אותן ויוצאים למלחמות, קושרים זה נגד זה, מתגוננים זה מפני זה וכו'. קרקע "שייקספירית" כזאת רוחשת כמובן פעילות מודיעינית ענפה.

מודיעין וביטחון פנים 1. מודיעין חיובי

שליטי מסופוטמיה עסקו רבות בנושאים צבאיים – בין אם בשל שאיפות התפשטות ובין אם לצורכי התגוננות. המסמכים הצבאיים שנמצאו בארכיונים של מארי על גבי לוחות טין עוסקים בארגון הצבא, בגיוס כוחות, בבקשת עצה מהאלים – וגם במודיעין. מסמכי מארי ממחישים היטב עד כמה היו ההחלטות הצבאיות תלויות במידע המודיעיני.

כך כותב חמורבי לנציגו של זמרלם: "בראשית חודש קור קרא האויב בקרבי חיות, והאלים לא הגיבו בחיוב. הוא הולך איפוא לקראת אובדנו. טוב הדבר. תן... (לשליח) להישאר (לפחות) חמישה ימים עד שנראה מידע מלא לגבי האויב. (כאשר) נראה מידע מלא לגבי האויב, אתיר לו (לשליח) (ללכת)".¹⁶ במכתב אחר חמורבי אף מפורש וחד-משמעי יותר בהכריזו כי "לא אשלח (כוחות), כל עוד אין בידי מידע באשר לאויב".¹⁷

דברים אלה מסבירים את הימצאותם של טקסטים לא מעטים, הכוללים מידע על תנועת כוחות. לדוגמא: "כמו כן הגיע דיווח על אקלאקטום, צבא בן 1,500 איש... פלש לארצו של אדוני".¹⁸

על מכלול פעילויות המודיעין הופקדה מחלקה מיוחדת בארמון בראשות פקידים נאמנים (ידוע על קיום מחלקה כזאת במארי, וניתן לשער שמחלקות דומות היו קיימות גם בממלכות האחרות). סביר להניח שפעילות המחלקה כללה הכוונה של פעילות האיסוף, קבלת המידע שנאסף (ובמקרה הצורך גם פענוחו או תרגומו) עיבודו והערכתו ולבסוף כמובן העברת המוצר המודיעיני לשליט. במארי, כך למדים מהתעודות, עמד בראש המחלקה פקיד שכונה "יתוש קטן" ושמונה לתפקיד על-ידי זמרלם.¹⁹ מקורות המידע וטכניקות האיסוף היו שונים ומורכבים: דיווחים ממושלים שונים, מהווסאלים ואפילו מהמלכה,

במארי, כך למדים מהתעודות, עמד בראש מחלקת המודיעין פקיד שכונה "יתוש קטן" ושמונה לתפקיד על-ידי השליט

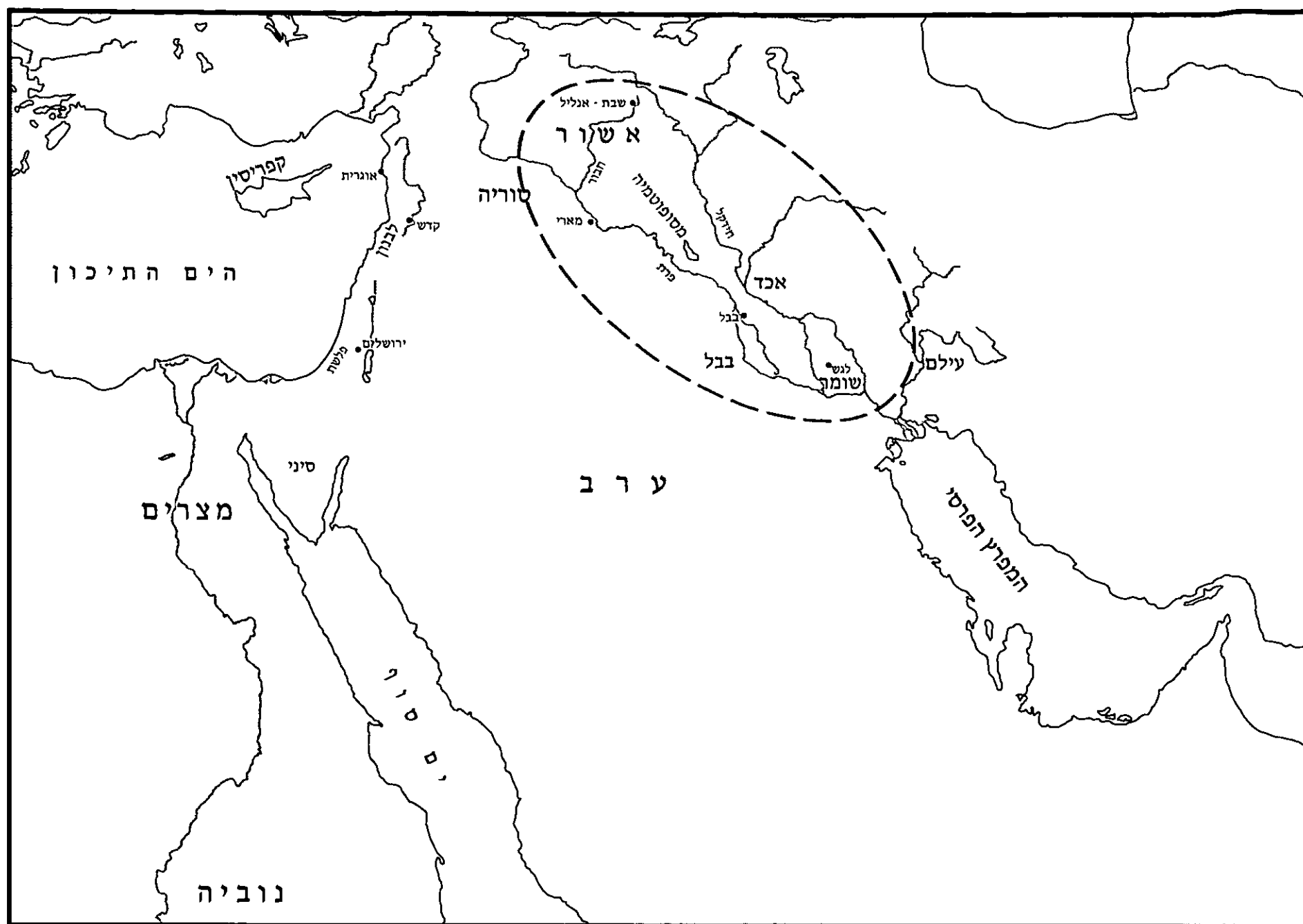
שיחות עם סוחרים פטפטנים, אמנים נודדים, ספנים, בלדרים ופליטים. מידע רב נשלח על-ידי שגרירים בחצרותיהם של בעלי-ברית או של שליטים ניטרליים. למשל איבל-פי-אל, שייצג את מארי בחצר חמורבי (ושמלבד היותו שגריר היה גם איש צבא), העביר מכתבים מלאי מידע שהתבססו על מה שהוא כינה "מקורותי הסודיים" – ככל הנראה דיפלומטים אחרים ואנשי החצר.²⁰ יתר על כן, הוא התגאה בכך שזכה לאמונו המוחלט של חמורבי: "יהא אשר יהא העניין המעסיק את חמורבי, הוא תמיד קורא לי, ואני בא אליו באשר יהיה. הוא מספר לי כל מה שמטריד אותו, ואני תמיד מדווח לשליטי את החשובים שבעניינים האלה".²¹

מובן שגם מידע חזותי לא הוזנח. דו"ח המודיעין הראשון הידוע לנו נכתב

על-ידי מפקד סיוור מדברי של מארי אל שליט הממלכה. הדו"ח מוסר על עיירות גבול, שמחליפות ביניהן סימני אש. המפקד המדווח, שנקרא בנום, מוסיף כי אין הוא יודע את משמעות הסימנים, ושבכוונתו לבחון את הדבר.²² גם מלוחות תל-ליילן למדים אנו על שימוש במרגלים-סיירים, שנקראו צופים או "עיניים", ושנעשה בהם שימוש כדי לעקוב אחר פעולות השליטים האחרים. מדי פעם נלכדו מרגלים כאלה, ואז נוהל משא-ומתן להחזרתם תמורת כופר.²³ משיצאו הצבאות למלחמה, הם קיבלו בוודאי (גם אם אין לכך אסמכתא בחומר הנוכחי) מידע ממקור חשוב נוסף, קרי שבויי מלחמה ועריקים שנחקרו בקפידה רבה לקבלת מידע מידי ועדכני על צבאותיהם (ראוי לציין כי שנים רבות מאוחר יותר, בקרב קדש, עתיד היה רעמסס השני ללכת שולל אחר שקריהם של שבויים חיתים מושתלים).

מידע נוסף הושג ממסמכים שיורטו ושהכילו בחלקם דיווחים סודיים ביותר. על פעילות זו למדים אנו מהימצאותן בארכיון מארי של איגרות מערים אחרות, שלא נועדו כלל למארי, ושעוכבו ככל הנראה על-ידי השלטונות בדרך לתעודתן.²⁴ וישנן אינדיקציות נוספות ליירוט תשדורות. כך, למשל, מצוין ביחס ללוח מסוים שהוא "סודי".²⁵ (הדבר מעיד על נקיטת אמצעים לאבטחת מידע מסווג. מבחינה פיזית היה המכתב נתון, כנראה, בתוך "מעטפת" טין סגורה עם חותם מתאים). במקרה אחר מדווח אדם בשם מפטום לאדונו כי ארבעה לוחות שהושגו מהסוקאל (ארמון) של עילם לא כללו שם דבר מעניין.²⁶

מעבר לכל אלה הושג כנראה עיקר המידע החיובי באמצעות ריגול. מרגלים גויסו מכל שכבות הציבור, אך היו קבוצות שונות שהתמחו במיוחד בעיסוק זה, כגון בלדרים ושליחים. כך כותב אדם בשם בהדי-לם לאדונו במארי: "רכא-אדד, שליח מקטנה הנשלח לאדונו, שבהקשר לשיגורו

לאדוני כתבתי מוקדם יותר, (אולם) עתה שקלתי (את העניין) ועיכבתי את האיש. אמרתי לעצמי אולי יחידות העזר הזרות טרם נאספו לפני אדוני, ואם אשלח איש זה אל אדוני, הוא עלול להיווכח במצב הכוחות. מסיבה זו עיכבתי אותו".²⁷

בין המרגלים והמלשינים הידועים ביותר לשמצה היו אלה שגויסו מהזלמקום. המקורות מציינים שבבני עם זה אי-אפשר היה לתת אמון, אלא אם שולמו להם סכומים עצומים. שמש-אדד מזהיר בהתאם את בנו במארי: "אל תיקח לשירותך אנשי זלמקום, שאותם מגייסים כל הזמן כמרגלים (או מדווחים - Lisansim), ואל תבקש את שירותיהם. כל אלה שנשכרו עבורך... שלחם".²⁸ כללית לא היה קשה לגייס אנשים עם כישורים מתאימים. חמורבי, למשל, שלח יחידה של 120 איש לשער של אחת הערים, ואלה הביאו אליו אוסף

נאה של אנשים שהיו נכונים למסור מידע.²⁹ אחדים מהמרגלים נידבו מידע גם לגבי השבט שלהם עצמם וציפו בתמורה לשכר גדול. אחרים, שהיו פליטים, קיוו לקבל מקלט תמורת המידע שמסרו. והיו אחרים שמסרו

למודיעין הפנים, דהיינו על בני משפחת המלוכה, על אנשי החצר ועל שאר הבוגדים בכוח מבית, יש להניח כי הוא הושג – כמקובל במודיעין מסכל, לרבות בעולם העתיק – באמצעות סוכני חרש, הלשנות, פיקוח על מכתבים וחקירה של חשודים

מידע רק משום שאהבו לרכל. על כך נאמר באחד הטקסטים: "שיביאו (לאדוני) מודיע, כך שאדוני יוכל לתשאל פה שרוצה לדבר".³⁰ לבסוף יש להזכיר בהקשר זה את ה-Lu-Mes, Sa lisamim, שליוו את הצבא בצאתו למלחמה, ושנבחרו כנראה על-פי מידע הפנים שלהם על טריטוריות בלתי ידידותיות שדרךן עבר הצבא.³¹

2. לוחמה פסיכולוגית

כידוע נכלל נושא זה במסגרת המודיעין בכלל ומבצעי המודיעין בפרט, ואף הוא לא היה זר לשליטי מסופוטמיה. אלה עסקו בפעילויות חתרניות שנועדו להחליש את התנגדות היריב ולעיתים כדי לסלק את מנהיגיו. שמש-אדד – שידו, מתברר, הייתה בכול – העסיק אנשי גיס חמישי על מנת להקל על כיבוש ממלכתם של בני זלמקום. לצורך זה הוא היה מוכן לחרוג מהכלל שקבע

סיכום

ידועה האמרה שהמודיעין הוא המקצוע השני הכי עתיק בעולם, אך מוסרי הרבה פחות מזה הראשון.

ואכן הארכיונים הקדומים של מסופוטמיה מראשית האלף השני לפני הספירה חושפים פעילות מודיעינית ענפה של הממלכות באותה עת. חשובים במיוחד הם הארכיונים של מארי ושל תל-ליילן, המאפשרים להתבונן בנבכי העולם החשאי ובדרכי עבודתו. סקירה זו מחזקת את קביעתו של מרדכי גיחון, כי "ניתן לקבוע עיקרון, שככל שהחברה האנושית היא בעלת ציוויליזציה גבוהה ומסועפת יותר, כן יהיה המאמץ המודיעיני שמשקיעים הצבאות שבניה מפעילים משוכלל וענף יותר".³⁸ הפעילות המודיעינית בממלכות מסופוטמיה הייתה לא רק רחבת היקף וענפה, אלא גם מתוחכמת. חוץ מאשר בתחום הטכנולוגי היא לא נופלת ברמת התחכום שלה מזו של גופי מודיעין בני ימינו.

הערות

1. אלן דאלס מייחס זאת לאינסטינקט הקיום של היחיד ושל הקבוצה, שהרצון למודיעין מקדים מושרש בהם.

Dulles A., *The Craft of Intelligence*, Colorado 1985, p. 9

2. Sheldon R.M., *Tinker, Tailor, Caesar, Spy: Espionage in Ancient Rome*, PAD, UMI, 1987, p. D

3. לפירוט רב יותר בנושא המודיעין בעת העתיקה ראו גיחון מ', "התפתחות המודיעין בראייה היסטורית", עופר צ' וא' קובר (עורכים), *מודיעין וביטחון לאומי*, תל-אביב, 1988, עמ' 15-32; בוכהיט ג', *הכוח החשאי*, רמת-גן, 1973;

Haswell J., *Spies & Spy Masters*, London 1997

Rowan R.W., *The Story of Secret Services*, N.Y., 1938

4. מארי העתיקה זוהתה עם תל-חרירי, כ-12 ק"מ מצפון-מזרח לעיר אבו-כמאל שבסוריה,

המלוכה, על אנשי החצר ועל שאר הבוגדים בכוח מבית, יש להניח כי הוא הושג – כמקובל במודיעין מסכל, לרבות בעולם העתיק – באמצעות סוכני חרש, הלשנות, פיקוח על מכתבים וחקירה של חשודים.

הארכיונים שנמצאו עד כה אינם מכילים מסמכים הנוגעים למודיעין המסכל, אך אין להסיק מכך שמודיעין כזה לא היה קיים. ייתכן שהמסמכים הרלוונטיים עדיין לא נחשפו, וגם ייתכן שהמסמכים הנוגעים למודיעין המסכל לא נשמרו בשל תוכנם הרגיש.

יתר על כן, בארכיונים יש מידע על גורלם של קושרים שנתפסו, ומקומו של מידע זה ניתן להסיק בעקיפין שהיו גופים שתפקידם היה ללכוד קושרים

המודיעין הוא המקצוע השני הכי עתיק בעולם, אך מוסרי הרבה פחות מזה הראשון. הפעילות המודיעינית בממלכות מסופוטמיה הייתה לא רק רחבת היקף וענפה, אלא גם מתוחכמת. חוץ מאשר בתחום הטכנולוגי היא לא נופלת ברמת התחכום שלה מזו של גופי מודיעין בני ימינו

כאלה. כצפוי, אין לקנא בגורלם של אלה, ובמסמכים מדובר על עריפת ראשים או על ריצוף גולגולות. במקרה אחד נשלחה פקודה מהמלך זמרלם לסלק מישהו (ירים דגן) לא רצוי בזו הלשון: "אם יש תעלה בעיר או מחוצה לה, גרום לאיש זה להיעלם. בין שיעלה לגן עדן או ירד לגיהנום, שאיש לא יראהו (יותר)".³⁶ עונשים הוטלו גם על בני ביתו של הקושר ועל שותפיו לפשע: "זה שהגה את המזימה או ידע עליה, יישרף הוא ויישרף ביתו".³⁷

ביחס לבני זלמקום ולגייס אותם לפעולות חתרניות. וכך כתב בהקשר זה לבנו: "לראשון שישכרו עבורך תן הוראות לגבי הפשיטות ותן לו לצאת ללב הארץ... שכן כל זלמקום... יאמרו כן – 'אדוננו הוא שליטנו היחיד, הוא לא יבזוז אותנו'. את זאת יבינו, הם יאזינו. וכך, כאשר (אני אפלוש?) לארץ זו, היא תמרוד כולה בבת אחת".³² שיטת פעולה אחרת של שמש-אדד הייתה לשגר תועמלנים (Lu-Mes Tukkim – "אנשי שמועות"). על הצלחתם ניתן ללמוד משני מקרים, שבהם הודגש כי די היה בשמועות (Tukku) על צבא אשורי מתקרב כדי לגרום לצבא המגן לנטוש את מקומו.³³

במקרה אחר מבהיר איבל-פי-אל עד כמה יכול אדם אחד להשפיע על צבא: "אדוני יודע כיצד אדם אחד יכול לשנות את דעת הגדודים. יכתוב אדוני לזמר-אדו, חשוף (העניין) וסלק אותו כך שמעתה אוכל להסדיר את עניין הארמון... אחרת אדם זה יטה דעת הגדודים נגדי ואף פעם לא יהיה לי שקט מוחלט".³⁴ אף שניתן לטעון שדברים אלה מבטאים קנאה מקצועית, נמצא טקסט נוסף ובו אותו רעיון. וכך כותב ישמח-אדד לאביו: "(אבא כתב) כלהלן... מי גרם לגדודים להתמרד? שני חיילים! ואותם שני חיילים ביוצרים אימה גרמו לגדודים למרוד... (עתה) הושמו אנשים אלה בשרשראות ונלקחו למארי".³⁵

3. ביטחון פנים ומודיעין מסכל

כפי שניתן היה להיווכח מהסקירה התמציתית עד כה, היו התנקשויות פוליטיות ומזימות חצר נפוצות למדי במסופוטמיה באלף השני לפנה"ס. מצב כזה חייב מנגנון רציני של ביטחון פנים, שצריך היה לכלול מערך לאיסוף מידע. חלק מהמידע – הנוגע לניסיונות חתרנות ולכוונות התנקשות מבחוץ – נאסף בוודאי באמצעים שהוזכרו לעיל במסגרת האיסוף החיובי. באשר למודיעין הפנים, דהיינו על בני משפחת

1-22; Villard P., "Shamshi-Adad and Sons: The Rise and Fall of an Upper Mesopotamian Empire" in *Civilizations of the Ancient Near East*, J. Sasson (ed.) N.Y. 1995 vol. 2 pp. 873-883

16. ששון (ראו הערה 6 לעיל), עמ' 38

17. שם

18. שם

19. שם

20. שם, עמ' 38-39

21. שם, עמ' 39. ששון, המביא את הדברים, תוהה אם לאחר הכרזה כזאת יש לראות בדיפלומט זה מעין טלראן (דיפלומט ומדינאי צרפתי, 1838-1754) עילאי או שמא שוטה גמור...

J. Haswell, *Spies and Spymasters*, London, 1977, p. 7

23. שלדון (ראו הערה 7 לעיל), עמ' 12

24. האנציקלופדיה המקראית (ראו הערה 4 לעיל), עמ' 562

25. ששון (ראו הערה 6 לעיל), עמ' 39

26. שם

27. שם

28. שם

29. שם

30. שם, עמ' 40

31. שם

32. שם, עמ' 40-41

33. שם, עמ' 41

34. שם

35. שם

36. שם, עמ' 42

37. שם

38. גיחון, (ראו הערה 3 לעיל), עמ' 15

J.M. Sasson, *The Military Establishments at Mari*, Rome, 1969

7. R.M. Sheldon, "Spying in Mesopotamia", *Studies in Intelligence* 33 (2), 1989, pp. 7-12

8. סון טסו, *חוכמת המלחמה*, הוצאת מערכות 1996, עמ' 77

9. הרבבי י', *מלחמה ואסטרטגיה*, ת"א, 1990, עמ' 546

10. Gerolymatos A., *Espionage & Treason*, Amsterdam 1986, p. 13

11. יעבץ ח', "המודיעין בתפיסת הביטחון ובבניין הכוח", אצל עופר צ' וקובר א' (עורכים), *מודיעין וביטחון לאומי*, תל-אביב, 1998, עמ' 502

12. מבוסס בעיקר על ההגדרה "מודיעין" באנציקלופדיה העברית, כרך 22, ירושלים ותל-אביב, תש"ל, עמ' 384-385. ראו גם אצל ע' אזוב, *יחידות סיור ומודיעין בצבא הרומי*, חיבור לקבלת ד"ר, 1993 (להלן: אזוב) עמ' ב' של ההקדמה

13. פאראגו ל', *מלחמת המוחות*, תל-אביב, 1956, עמ' 13

14. אזוב (ראו הערה 12 לעיל), עמ' ג' של ההקדמה

15. על-פי האנציקלופדיה המקראית והאנציקלופדיה העברית בערך "מארי" (ראו הערה 4 לעיל) ובערך "מסופוטמיה" באנציקלופדיה המקראית ה', עמ' 59-129; Charpin D., "The History of Ancient Mesopotamia: An Overview" in *Civilizations of the Ancient Near East*, J. Sasson (ed.) N.Y. 1995 vol. 2 pp. 807-829

Chavalas M.W., "Ancient Syria: A Historical Sketch" in *New Horizons in the Study of Ancient Syria*, M.W. Chavalas and J.L. Hayes (eds.), Malibu 1992, *Bibliotheca Mesopotamia*, vol. 25, pp.

בקרב הגבול עם עיראק. החפירות באתר החלו ב-1933 בידי משלחת צרפתית בניהול אנדרי פארו ונמשכות מאז לסירוגין. בין הממצאים הרבים נודעת חשיבות מיוחדת לארכיונים הממלכתיים, שבהם נתגלו עד 1960 כ-25,000 תעודות, כרבע מהן איגרות והשאר בעיקר מסמכים בענייני כלכלה ומינהל. החלק המכריע של התעודות הוא מימי זמרלם (ראו פרטים עליו בהמשך). מבחינת סידור התעודות הייתה הפרדה בין הארכיון המדיני-דיפלומטי לבין הארכיונים הכלכליים. מרבית התעודות בארכיון הדיפלומטי היו איגרות שנשלחו למושלי מארי (או לפקידים הבכירים) משליטי מדינות אחרות או מנציגי העיר שישבו ברחבי הממלכה ובחצרות המלכים הזרים. אחדות מהאיגרות הן מכתבים (או העתקים) שנשלחו מטעם הארמון. נמצאו גם מספר איגרות מערים אחרות שלא נועדו למארי, וייתכן שהגיעו לארכיון לאחר שעוכבו בידי השלטונות בשעת העברתן לתעודתן. "מארי", *אנציקלופדיה מקראית* ד', עמ' 559-579; "מארי", *האנציקלופדיה העברית* כ"ב, עמ' 86-89

Margueron J.C. "Mari", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, vol. 3, Meyers E.M. (ed.), New-York, 1997, pp. 413-416

Pardee D. & J. Glass, "The Mari Archives", *Biblical Archaeologist* 47 (2) (1984) pp. 88-99

Young G.D. (ed.) *Mari in Retrospect: 50 Years of Mari and Mari Studies*, Winona Lake, 1992

5. תל-ליילן (שזוהה כמעט בוודאות כשבת-אנליל, שבה ידובר בהמשך) שוכן על הגדה השמאלית של ואדי ג'רח בלב מישורי הח'בור של צפון-מזרח סוריה. העבודות בתל התחילו ב-1978 על-ידי אוניברסיטת ייל, וגם שם נמצאו אלפי לוחות (למשל, בספטמבר-אוקטובר 1987 נמצאו שם כ-1,100 לוחות). *אנציקלופדיית אוקספורד* (ראו לעיל הערה 4), עמ' 341-347

"Tell Leilan on the Habur Plains of Syria", *Biblical Archaeologist*, 48 (1985) pp. 5-34